

שמות הוי"ה ואלהים

הרב יצחק מאיר יעבץ

בית שמש

ישיבת דרכי תורה ודעת ירושלים

תמצית: המקרא משתמש בחילופין בשם הוי"ה ובשם אלהים, החל מתיאור הבריאה ולאורך כל ספרי המקרא. נבקש להתבונן בהבדל בין שמו של הקב"ה ובין תפקידו. שמו הוא בלעדי לזהותו בעיני הבריות. תפקידו הוא מה שבעיני עובדי אלילים ממלא אלילים, ואמונתנו בו שאין עוד מלבדו. אמירת אלהים שוללת עולם ללא אל, אמירת הוי"ה מייחדת את אלהי האמת.

א. פשר חילופי שמות הקודש בבראשית

אחת השאלות כבדות המשקל הפותחות את לימוד המקרא בעיון, היא שאלת השמות הקדושים - כנוייו המשתנים של הבורא. יש מספר שמות לאלוקות בספרי המקרא. שני המרכזיים שבהם הם: שם הוי"ה - אדנות בפינו, ושם אלוקים. כבר במהלך תיאורי בריאת העולם הפותחים את ספר בראשית, משתנה הכינוי השולט בסיפור. תיאור הבריאה עצמו הוא כפול, ואף סותר את עצמו. בתחילת התורה מתואר תהליך של ששה ימים בהם מתפתח העולם ממצב של חושך, תוהו ובוהו, לעולם ער ושוקק חיים. אור וחושך, שמים ויבשה, אילנות, מאורות, בעלי חיים שונים ולבסוף זוג אנושי, זכר ונקבה. מנוחה ושביטה ביום השביעי מסיימות את התיאור הזה. מיד לאחר מכן, מתואר תהליך שונה. כאן מצטיירת תמונה של טרום צמחיה, החיים עדיין לא הגיעו בפועל, אוריה של ערב מימוש הפוטנציאל הגלום בדממה הפסטוראלית. לחות ממלאה את היקום ומתוכה נילוש ועומד אדם בודד, היצור החי הראשון. רק לאחר שהוא פוגש ביצורים החיים בזוגות, מתפצל האדם עצמו לאיש ואשה. בעוד בתיאור הראשון הכולל, שמו של הבורא הוא אלוקים, בתיאור השני, המפורט והמקומי, הבורא קרוי הוי"ה אלוקים. מה פשר הפיצול הזה?

חכמינו עמדו על נקודה זו בכמה מקומות באופן כללי ודרשוה כלפי מידות שונות של הבורא: הויה היא מידת הרחמים ואלוקות היא מידת הדין. כך פירש רש"י שביקש לברוא את העולם במידת הדין, כיון שראה שאינו מתקיים הקדים מידת הרחמים ושיתפה למידת הדין ולכן כתוב ביום עשות הויה אלוקים ארץ ושמים. כידוע, גישה כפרנית ביקשה להסיק מכאן על חוסר אחידות בטקסט. הרב מרדכי ברויאר השיב כנגדם וביקש לבאר זאת בדרך שקרא לה 'תורת הבחינות', כשהוא טוען שהבורא מסר לנו מסרים שונים ובחינות שונות לאותו מעשה באמצעות השמות השונים. דרכו מתבססת על תורת הקבלה, דרכי השיבתה ומונחיה, וכבר טענו כלפיו, שמשום כך דרכו אינה יכולה להיחשב פשטנית, ואינה מרווה את צמאוננו של מי שמושגים אלו אינם אופן לימודו, והוא מתקשה לקבל פירוש עקבי למקרא, שאין לו משמעות לולא אותם מונחים קבליים.

אנו נעשה ניסיון לצעוד בדרך פשטנית לחלוטין, עם מעט השראה היסטורית של רוח הזמן בו ירדה התורה לעולמנו זה, כדי להבין את קהל היעד שאליה פונה הכתוב ישירות ללמדו דעת עליון, ובשפתו נוקט הכתוב. כשם שדיני נזיקין מנוסחים בלשון של חקלאים ורועי צאן וברק, אף שהם תקפים באותה מידה אלינו בני חברה טכנולוגית, כך תארי הקב"ה המשתנים מנוסחים בשפתם של מי שזה מה שהם צריכים לשמוע, על רקע הזמן והמרחב בו הם חיים ופועלים.

ב. הויה הוא עצמי, אלהים הוא בעל יחם

נסה לעמוד על הבדלים בהתייחסות לשמות הקודש השונים. לא הבדלים בפירוש ובכוונה, אלא הבדלים מעשיים הנוגעים לכתיבת והגיית השמות השונים של הבורא. באיסור מחיקת שמות הקודש כתב הרמב"ם (הלכות יסודי התורה פ"ו):

כל המאבד שם מן השמות הקדושים הטהורים שנקרא בהן הקדוש ברוך הוא, לוקה מן התורה... ושבעה שמות הן: השם הנכתב יו"ד ה"א וא"ו ה"א והוא השם המפורש, או הנכתב אל"ף דל"ת נו"ן יו"ד, ואל, ואלוה, ואלהים, ואהיה, ושדי, וצבאות. כל המוחק אפילו אות אחת משבעה שמות אלו לוקה. כל הנטפל לשם מלפניו מותר למוחק, כגון למד מלה, ובית מבאלוהים, וכיוצא בהן, אינן בקדושת השם. וכל הנטפל לשם מאחוריו, כגון כף של אלהיך, וכף מם של אלהיכם, וכיוצא בהן, אינן נמחקים והרי הן כשאר אותיות של שם, מפני שהשם מקדשן". (מקור דברי הרמב"ם בכרייתא ובגמרא שבועות לה)

אותיות שימוש יש לכל שם: ה' הידיעה ו' החיבור וכיוצא בהן יכולות לבוא לפני הויה כמו לפני אלוקים. אך צורות הטיית המילה הבאות לאחר שם העצם, אינן מופיעות אלא באלוקים. אין צורה של הוית, הויתנו,¹ אך יש אלוקיך, אלוקינו. כפי שכותב כאן הרמב"ם, אותיות השימוש אינן חלק מהשם. תפקידן הוא תחבירי בלבד, לצורך הקשר המשפט. אותיות הבאות לאחר השם לעומת זאת, הופכות לחלק מן השם. הרמב"ם נותן את הטעם כפי שהוא בגמרא, 'שכבר קדשו השם'. מהו קידוש זה ומדוע הוא מקדש רק את מה שאחריו?

ביאור הדברים הוא, שאכן יש הטיות שונות לכינוי אלוקים. אלוקות היא בעלת יחס ישיר ליצורים. לכן כאשר אנו אומרים 'אלוקינו', כל המילה היא שם קודש, שהרי אנו מבטאים בה את יחסינו עם הבורא. הויה לעומת זאת היא שם מופשט העומד בפני עצמו. גם כאשר המשפט מחייב תוספת אות לפניו, אין השם עצמו מתרחב. כמו כן באותיות שלפני אלוקים.

יתר שמות הקודש דומים להויה בכך. אין להם הטיה. חוץ מאל שניתן להטותו, אלי אתה ואודך, אלי אלי למה עזבתני. נעמוד על משמעות הדברים לאחר שנביא הבדל הלכתי נוסף בין השמות.

לעומת החומרא שיש בשם אלוקים שהוא תופס ומקדש בקדושת השם את אותיות ההטיה שלאחריו, יש בו קולא - האפשרות שהוא יהיה שם חול. בהויה דבר כזה אינו יכול להיות. צירוף י-ה-ו-ה הרי הוא קודש כפי שהוא. באלוקות לעומת זאת יש מקרים רבים כאלו: אלוקי אברהם ואלוהי נחור; כמובן, לא יהיה לך אלוהים אחרים; אף השופטים והגדולים נקראו אלוהים. כמובן שזו אינה קולא בהגדרת השם, אלא משום שזו מילה משותפת לקודש ולהבדיל לחול. כמו כן בשם אל: יש לאל ידי; ואת אילי הארץ לקח, מלשון כוח וחוזק.

גם מילת אדוני יכולה להיות חול כריבוי של אדון שלי, ובכרייתא בשבועות יש מי שסובר שהפסוק אצל אברהם 'אל נא אדוני' הוא חול. כמו כן אצל לוט נאמרה מילה זו במשמעות של חול. ההבדל הוא בין מילה שיש לה שימוש חיצוני ואנו משתמשים בה כלפי הבורא יתברך, לבין מילה שכל כולה היא כינויו של הבורא יתברך.

¹ אמנם הרשב"ם מפרש את השם אהיה אשר אהיה כגוף ראשון של שם הויה, אך במניין שבע שמות הוא נחשב בפני עצמו.

אמנם 'אלהים', לבד מכך שהוא יכול לבא במשמעות של בני אדם מושלים, הוא אף משמש לאלים ואלילים שונים, לא רק חול אלא אף היפוכה של קדושה. משום כך, שם אלוהות יש לה יחס והטיה למאמיניה. כי כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו בשם ה' לעולם ועד. אומה, אומה ואלוהיה וישראל דבקה באלוקיה.²

ג. אמונת היחוד

שמע ישראל הריה הריה אלוקינו הויה אחד.

משמעות הפסוק על פי פשוטו, משה פונה אל איש ישראל:

שמע עם ישראל!

אלים רבים ושונים יש בעולם: כמוש אלוהי מואב; צפון אלוהי מצרים; עשתורת אלוהי צידון, ואתה אלוך אחר לך. האל המוכר בשם הויה הוא הוא אלוקיך. אך מעבר לכך. לא תאמר כשם שאני מאמין בהויה אלוקי ועובד אותו, כך העמוני, המצרי ויתר עובדי אלילים, ואין בינינו ויכוח מהותי חלילה. האמת הצרופה שעדיין אינה מוכרת לכולם ועליך לזכור ולדעת: הויה אלוקיך אחד ויחיד הוא, אין עוד בלתו במציאות כולה.

שני שלבים באמונה יש כאן: בשלב ראשון, אתה כישראלי מאמין באלוקי ישראל, האל המוכר בכינויו הויה. בשלב שני, אינך מעמידו חלילה בדרגת האמונה של שאר העמים באלוהי ההבל שלהם. אתה מצהיר ויודע כי לפניו לא נוצר אל ואחריו לא יהיה.

אמירה זו משקפת רקע וסביבה של עובדי אלילים, בעולם בו אלוהות היא דבר שבטי ולאומי. אין העמים בסביבה שוללים זה את אלוהיו של זה, אלא כשם שלכל אחד אב ואם משלו, כך לכל אומה או שבט אלוה משלהם. לא כן ישראל. בספר יונה, המלחים קוראים בו זמנית איש אל אלהיו, אין כאן סתירה תיאולוגית. כל אחד מנסה לפנות אל גיבורו שיציל אותו ואת הספינה. אין ביניהם ויכוח של אמת ושקר, אלא כל המציל יבוא ויציל. רב החובל פונה אל יונה ודורש ממנו לקרוא גם הוא אל אלהיו, אם יתעשת הוא יתעשת. רק לאחר שראו את כוח הויה בתקפו, הכירו בו ונדרו לו נדרים, ונראה שזנחו את אליליהם.

² ראה ירושלמי ברכות פרק ט הלכה א, אל אלהים ה' כאינש דאמר בסילינוס קיסר אגוסטוס.

גיורה של רות ודביקותה באלהי האמת, באו אחרי שביקשה לבדוק בנעמי, ואמרה "עמך עמי ואלהיך אלהי". המעבר ממואב לישראל בהכרח כרוך בהחלפת האל, אלא שרות השכילה לראות את ההבדל בין שקר לאמת, ובכך היתה לגרת צדק. לצד הידיעה כי אין עוד מלבדו, המקרא מתייחס לאלוקי ישראל כאלוקי הארץ (מלכים ב' יז; עזרא א' ג), בעיקר בפי האומות, משום שזו זהותו בעולם ההוא. הכל יודעים כי במואב מאמינים בכמוש ובישראל באלוקי ישראל.

ד. פוסחים על שתי הסעיפים

"וירא כל העם ויפלו על פניהם ויאמרו הויה הוא האלהים הויה הוא האלהים". אליהו אוסף את כל העם אל הר הכרמל. הוא מזמין עימות כביכול בין שתי האלוהות ביניהן פוסחים העם. אם הויה הוא האלוהים לכו אחריו ואם הבעל הוא האלוהים לכו אחריו.³ לאחר המחזה המרהיב, בו נוכחו לראות באפסותו של האליל ובכוחו של הא-ל הקדוש, מודה כל העם בנצחוננו של אלוקי אליהו ומצהיר: הויה הוא האלוקים האמיתי ולא הבעל. אלוקים כאן הוא במשמעותו הכללית, האלוק בן נאמין ואותו נעבוד. הם זיהו את האל המוכר בשם הויה כאל הנכון והאמיתי, ובכך שללו את הבעל וכל אל אחר.

ה. עבודה זרה בזנות

החטא המרכזי לאורך ספרי המקרא, הוא חטא עבודה זרה. הדימוי הרווח בפי הנביאים, החל כבר ממשה רבינו, כלפי עבודת גילולים של העם, היא זנות. וקם העם הזה וזנה אחרי אלוהי נכר הארץ; והזנו את בניך אחרי אלוהיהן.⁴ הנביאים מוכיחים את ישראל העובדים לאלילים וממשילים אותם לאשה זונה תחת בעלה. לא כפירה

³ יש לעיין אם שם אלוהות כאן הוא קודש או חול. הלא לפי תחביר המשפט הוא מושך עצמו ואחר עמו, כפי שנכתב כאן. אם כך הרי הוא כמי שאומר: אחד מהשניים אלוהים הוא, או זה או זה. האם שם כזה הוא קודש?

⁴ אמנם שם מופיע הדימוי גם כלפי הנכריות - וזנו בנותיו אחרי אלוהיהן ואף בפסוק הקודם - פן תכרות ברית ליושב הארץ וזנו אחרי אלוהיהם. יתכן שכיון שהם גרים בין ישראל ובעלי בריתם הם, לאחר מכן בנותיהן אף נישאות לבן ישראל ונכנסות לבית ישראל, נחשב להם המשך פולחן האלילים כזנות תחת האל של סביבתם ומשפחתן החדשה שקבלו עליהן.

באל יש כאן, אלא החלפת אל אמת באלוהי שקר מושא אמונת עם אחר. אומה המחליפה אל היא בוגדת בו כאשר מנאפת. כי שתיים רעות עשה עמי, אותי עזבו לחצוב להם בורות, בגדו באלוקי אבותם לטובת אלוה זר ובלתי מוכר, עברו על קריאת הויה אלוקינו. את מקור מים חיים הם עזבו והבורות נשברים הם, הם שכחו את הצהרת הויה אחד.

ו. ביאור פרשת בראשית, שני שלבים באמונה

המקרא מתאר את בריאת העולם, במגמה ללמד לישראל ולבני האדם את אמונת חידוש העולם. ראשית מתואר בקצרה ובהכללה עולם שלא היה ונוצר יש מאין על ידי האלוהות, לא פורש איזו. עליך לדעת, בן אדם, כי לא מאליה נוצרה תבל, לא מאז מקדם עמד היקום. בורא הוא שברא אותו, אלוה יצרו מן התוהו וההעדר. הוא נטה שמים ויסד ארץ, הוא עשה את הים ואת היבשה, הוא כונן אנוש מראש ולו כל חיתו ארץ.

פרק זה יכול מואבי לקרוא אותו, לקבלו כפי שהוא ולהשאיר באמונת האלילים. הוא למד מכאן רק לשלול קדמות או מקריות, הוא לא למד כאן לזהות את הבורא ולשלול את גולילי אבותיו.

תיאור נוסף וממוקד בא לאחר מכן. כאן למד הקורא ביתר פירוט על יחס הבורא ליציר כפיו, נזר תפארת הבריאה, האדם. כאן מבוארת בהרחבה יתירה, פרשת הופעת אבי האנושות ואמה לפרטי פרטים. כל הטבע, הדומם והצומח מסביב, משמשים אך כתפאורה, רק למען לא יבא האדם לתוהו ובוהו. כאן, כאשר את אלוקיו שלו מגלה האדם, יש כבר אלוה מזוהה, אלוהות שהאדם עובד אותה ושולל בהכרתה כל כזב ודמיון אחר, אלוקי המקרא, אלוקי ישראל, הויה האלוקים.

המקום היחיד במקרא בו מופיעים לאורך כל הסיפור שני הכינויים יחד הוא כאן. השם השולט הוא הויה אלוקים. בהופעתו הראשונה של הויה לעיני הקורא, על הקורא להפנים ולשנן כי הויה הוא האלוקים עליו קרא מקודם בתיאור הכללי, ועליו ילמד מכאן בכל אשר יקרא. עד שמתחילים הדורות להמנות, הויה הוא האלוקים, זכור זאת. מכאן ואילך יכול שם הויה לשמש לבדו, כבר זוכר הקורא כי הוא האלוקים ואין עוד מלבדו.

ז. ההתגלות הראשונה בהר סיני, למשה ולישראל

אף בהמשך התורה, במקום שיש התגלות חדשה, היכרות עם אדם או עם שאינו מכיר עדיין את ה' באותו אופן שהוא עומד להכיר עכשיו, מתגלה לו תחילה האלוקות ורק אחר כך הוא מזהה את הויה.

כך אצל משה בסנה. הקורא שכבר מכיר את השם, אליו פונה הכתוב בהויה. אך הפניה אל משה עצמו היא באלוקים תחילה. וירא הויה כי סר לראות – ויקרא אליו אלוקים. כלומר: אתה הקורא יודע כי הויה ראה, אך משה נקרא על ידי אלוקים. בראשונה, דע לך משה כי אלוקות היא הדובר - אנכי אלוקי אביך. משה מסתיר את פניו, כי ירא מהביט אל האלוקים – אלוקים באשר הוא. משה אף משיב אל האלוקים – אותו הוא יודע כעת, בטרם נגלה לו בשמו המיוחד. לנו התורה כבר אומרת ויאמר הויה בסתם, אך בכל פניה ישירה אל משה נאמר ויאמר אלוקים אל משה, משום שזה מה שמשה שמע. רק כאשר הוא שואל מה שמו, הוא נענה אה-יה אשר אה-יה; הויה אלוקי אבותיכם זה שמי לעולם.

כמו כן במעמד הר סיני, שם נגלה אלוקי ישראל לאומתו. תחילה, ומשה עלה, לעיני העם, אל האלוקים. ויקרא אליו, אל הנביא שכבר יודע, הויה מן ההר לאמר. משה מדבר אל העם בשמו של הויה, כאשר עשה כבר בעבר – הוא שם לפניהם את כל הדברים אשר צוהו הויה. העם משיב בשפתו – כל אשר דבר הויה נעשה. ביום השלישי בהיות הבוקר העם יוצא לקראת האלוקים, גילוי הויה עוד לא ראו עין בעין, אינם מכירים אלא שאלוקות היא.

אז ברגע הנשגב – וידבר אלוקים – אנוכי הויה אלוקיך. אלוקות שידעתם והבנתם, הויה הוא האלוקים ואין עוד.